

human-computer communication on the example of UNL (Universal Networking Language). UNL's potential for the formal description of natural language categories has been identified. The main aspects of cognitive models of knowledge and the mechanisms of cognitive linguistic modeling in modern expert systems have been outlined. The article presents the analysis the language means used in MYCIN expert system to support computer-user communication.

Key words: artificial language, programming language, natural language, cognitive model, linguistic categories, expert systems.

Стаття надійшла до редколегії
23.01.2015 р.

УДК 811.111'42

Надія Єсипенко

Структура й еволюція лінгвокультурного концепту

У статті розмежовано поняття культурного та лінгвокультурного концепту за принципом їх об'єктивації невербальними чи вербальними засобами. Ознакою культурних концептів є їх об'єктивація різного виду невербальними знаками й можливість вторинної об'єктивації через вербальні знаки. У результаті цього культурні концепти стають лінгвокультурними. Вивчено структуру вербалізованого в художньому тексті культурного концепту за допомогою виявлення простих образів-схем і базових концептів, що лягли в основу складного концептуального утворення НОМЕ. Виявлено специфіку утворення складного культурного концепту НОМЕ, що засвідчує його структуровану організацію, визначає семантичну композиційність простих концептів, які існують й функціонують у межах єдиного концепту НОМЕ та є інструментами побудови його структури. Динаміка концепту НОМЕ відбувається як перенесення й розширення характеристик одного простого концепту в новий, при цьому первинний простий концепт розгалужується на декілька нових, що набувають додаткового уточнювального смислу. Еволюція та інволюція культурного концепту встановлюються в часовому зрізі XVIII–XX ст.

Ключові слова: культурний концепт, лінгвокультурний концепт, образ-схема, базовий концепт, концептуальна структура, еволюція, інволюція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення лінгвокультурних концептів при-розкрити в значній кількості розвідок, що виконані в різних напрямках сучасної лінгвістики: когнітивної лінгвістики, лінгвосеміотики, лінгвопоетики, етнолінгвістики, психолінгвістики, міжкультурної комунікації, лінгвокультурології, лінгвістики тексту та ін. Спираючись на визнане твердження про множинну вербальну репрезентацію концепту, проводяться дослідження типології лінгвокультурних концептів згідно зі специфікою їх вербалізації мовними засобами – граматичними, лексичними, фразеологічними, дискурсними, текстовими – С. Г. Воркачов, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, В. Г. Зусман, С. А. Жаботинська, А. П. Мартинюк, А. М. Приходько та ін. Зусилля науковців спрямовані на випрацювання й апробацію різноманітних методів аналізу лінгвокультурних концептів та методик їх реконструкції й способів експлікації їх змісту. Проте питання розмежування концепту, культурного та лінгвокультурного концепту залишається актуальним.

Мета статті полягає в описі структурної організації лінгвокультурних концептів та встановленні їх еволюційних можливостей. Серед **завдань дослідження** зазначимо такі: розмежувати культурний і лінгвокультурний концепт; визначити структуру англосаксонського лінгвокультурного концепту НОМЕ; прослідкувати еволюцію цього концепту впродовж останніх трьох століть. **Матеріалом** дослідження слугували класичні англосаксонські твори художньої літератури XVIII–XX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вивчення концептів останніх десятиліть показало, що будь-яке концептуальне утворення (концепт) культурно детерміноване, адже концепт виникає, існує, функціонує завдяки колективній та індивідуальній свідомості представників певної культури. Тому можна вказувати лише на відносну універсальність концептів і на більшу їх своєрідність, а також на співіснування культурних концептів у тому чи іншому культурному просторі.

Розмежування культурного й лінгвокультурного концептів можливе за принципом їх об'єктивації невербальними чи вербальними засобами. Основна ознака культурних концептів – їхня об'єктивація різного виду невербальними знаками та можливість вторинної об'єктивації через вербальні знаки. У результаті цього культурні концепти стають лінгвокультурними. Зауважимо, що мова – один із семіотичних найбільш універсальних способів концептуалізації й позначення концептосфери культури. Коли вона виступає в ролі виразника культури, то в «глибинних, найчастіше імпліцитних, внутрішніх формах її змісту зберігається мотив вибору мовного знаку для виконання цієї ролі, бо суб'єкт мови – це водночас і суб'єкт культури. Ця мотивація є основою культурної конотації мовних знаків» [5, с. 210].

Чим важливіший культурний концепт для конкретного суспільства, тим більша є його номінативна щільність у мові, тобто відбувається деталізація позначуваного фрагмента дійсності, виникають множинні варіативні позначення й складні смислові відтінки концепту. Отже, при перевтіленні культурного концепту в лінгвокультурний відбувається виокремлення ознак, що засвідчує етнокультурну своєрідність народу. Деякі ознаки лежать на поверхні, наприклад, виходячи з острівного розміщення Англії, споконвічну зайнятість населення в мореплаванні, боротьби за нові території, для англосаксонців вагомими були концепти ISULARITY, HOME, FREEDOM, PRIVACY, STIFF UPPER LIP, HEREDITY, HUMOUR [6, с. 161]. Такі сторони дійсності отримали в мові детальне найменування. Будь-яка конкретна предметна ділянка розкривається в прямих і метафоричних позначеннях із неминучим виокремленням етнокультурних значущих моментів. Етнокультурна специфіка позначення світу полягає в способі екземпліфікації, коли визначаються, які конкретні явища чи предмети, пов'язані з тим чи іншим культурним концептом, усвідомлюються й спадають на думку носіям цієї культури передусім і, повторюючись, фіксуються в мові. Зокрема, культурний концепт HOME в художніх творах англійської літератури XVIII ст. репрезентувався лінгвокультурними концептами «сім'я», «будинок», «хатні справи», «домівка як місце, до якого повертаються», «домівка як місце, про яке пам'ятають», «подорожі як протиставлення домашньому затишку», «батьківщина», «час перебування вдома». Складна структура вираженого мовними засобами культурного концепту HOME очевидна: HOME опирається на низку простіших, але пов'язаних із ним, концептів.

Грунтуючись на складності, структурованості та взаємозумовленості (лінгво)культурних концептів, В. фон Гумбольдт висунув твердження про системні зв'язки між концептами, указуючи на існування простіших ідей (наприклад ідея нерухомого стану), із яких формуються складніші ідеї (наприклад ідея руху) [1]. Його наукове твердження набуло різних векторів розвитку в працях багатьох закордонних і вітчизняних учених. Дж. Лакофф підкреслює, що всі концепти структуровані. Причому вони структуровані і внутрішньо, і щодо одні одних [7].

Наукові пошуки в царині концептології сприяли виокремленню з-поміж культурних концептів простіших і складніших концептуальних утворень. Критерії такого поділу різні. Розглянемо принцип розмежування концептів Дж. Лакоффа. До простих (simple, primitive) він відносить образно-схематичні (образ-схеми) і базові концепти (концепти базового рівня). Прикладами образ-схем є концепти ВМІСТИЛИЩЕ, ШЛЯХ, СИЛА, ЧАСТИНА – ЦІЛЕ, ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ, ВГОРУ – ВНИЗ та ін., а прикладами базових концептів виступають БІЛЬ, ГОЛОД, ВОДА, ДЕРЕВО, ДІМ та ін. Критерієм визначення простих культурних концептів Дж. Лакофф вважає їхню спроможність виступати підґрунтям (fixed points) для всієї концептуальної системи, а також їхню здатність структурувати складні концепти. Учений визначає такі якості простих концептів: їх безпосередній зв'язок із тілесним досвідом існування людини у світі; змістовність інформативна насиченість; їх залежність від гештальтного сприйняття (тобто сприйняття цілого в єдності його частин); їх здатність продукувати багаті ментальні образи [4; 7].

Прості образно-схематичні концепти виконують дві функції: 1) вони є концептами, яким притаманна власна структура; 2) вони використовуються для структурування складних концептів. Використовуючи образ-схеми чи базові концепти, можна будувати складні когнітивні моделі, наприклад фрейми чи домени. Тоді семантична композиційність – принцип утворення складних концептуальних утворень із простих концептів.

До складних концептів Дж. Лакофф відносить здебільшого такі культурні концепти, які набувають свого значення через принцип семантичної композиційності, при якій устанавлюються зв'язки із простими концептами. Складні концепти творяться в результаті когнітивної операції – проєкції.

Розрізняють два види проекції: метафорична (LIFE IS A JOURNEY) і проекція концептів базового рівня на вищі чи нижчі категорії (ANIMAL – RETRIEVER). До складних концептів відносять також метонімічні концепти та складні когнітивні моделі [7, с. 284].

Беручи до уваги сказане вище, вважаємо культурний концепт HOME складним концептом, що структурується за допомогою низки простих концептів. Прості образ-схеми, що входять до його складу, теж мають своє вербалізоване наповнення. Наприклад, простий концепт «сім'я» в досліджуваних творах репрезентується лексемами *family, wife, son, children, aunt, uncle*; як відлуння реалій тогочасного суспільства, HOME для авторів XVIII ст. тісно пов'язувався з образами господаря (*master*) й прислуги (*servant*):

“In this situation Black George found his *family*, when he came **home** for the purpose before mentioned. As his *wife* and three *daughters* were all of them talking together, and most of them crying, it was some time before he could get an opportunity of being heard...” (H. Fielding “The History of Tom Johes, a Foundling”).

Інший утворювальний компонент складного культурного концепту HOME – образ-схема «будинок» виражається в художніх творах такими мовними одиницями: *La Vallee (a villa), mansion, castle, house, cave, room* і як незамінний атрибут англійського дому – камін (*fire*).

“Instances of this temporary failure of mind had more than once occurred since her return **home**; particularly when, wandering through this lonely *mansion* in the evening twilight, she had been alarmed by appearances, which would have been unseen in her more cheerful days” (A. Radcliffe “The Mysteries of Udolpho”).

Решта простих концептів, що структурують HOME, теж вирізняються насиченою вербальною репрезентацією. Отже, виявлена специфіка утворення складного культурного концепту HOME засвідчує його структуровану організацію, визначає семантичну композиційність простих концептів, які існують і функціонують у межах єдиного концепту HOME і є інструментами побудови його структури.

Аналіз структури репрезентованого в художніх творах XVIII–XX ст. культурного концепту HOME виявив його динамічний розвиток. Під динамікою культурного концепту розуміємо його здатність формуватися й еволюціонувати під дією різних форм існування у світі й набуття досвіду (емоційно-чуттєвого, естетичного), а також різних форм осмислення світу (міфологічного, релігійного, філософського, наукового). Такі форми проживання й осмислення світу представляють ті рушійні сили пізнання, за допомогою яких вибудовуються концепти різної складності: від простих концептів до складних концептуальних структур. Відбуваються також процеси накопичення ціннісного досвіду осягнення світу й оновлення чи збільшення інформаційного ресурсу концептосфери культури певної національної спільноти.

Еволюція культурного концепту HOME відобразилась у зміні його структури, утвореної простими концептами образ-схемами. У творах XVIII ст. цей складний концепт формувало вісім простих концептів («сім'я», «будинок», «хатні справи», «домівка як місце, до якого повертаються», «домівка як місце, про яке пам'ятають», «подорожі як протиставлення домашньому затишку», «батьківщина», «час перебування вдома»). Британські автори творів XIX ст. розкривають концепт HOME з іншого боку, адже відбулася зміна соціальних, культурних, політичних орієнтирів країни.

Британська імперія, яка на початку і в середині XIX ст. досягла піку розквіту й багатства, наприкінці століття втрачає свої позиції в міжнародній комерції, поступаючись США та Німеччині, останню об'єднав у єдину країну «залізний канцлер» Отто фон Бісмарк. Англія перестає бути «світовою майстернею» (*workshop of the world*), проте залишається лідером у банківській сфері, а фунт стерлінгів вважається міжнародною валютою. Британія не залишає своїх імперських амбіцій і жорстоко придушує спроби колоній звільнитися від її впливу. Для англійців XIX ст. проходить під правлінням королеви Вікторії, яка перебуває на троні з 1837-го до 1901 р. Вона відроджує в суспільстві любов до монархів і сама стає взірцем гідності, чесності та відданості своєму чоловікові й родині. Ці та інші суспільно-політичні й культурні умови розвитку британської спільноти вплинули на концептуалізацію й вербальне втілення культурного концепту HOME [2].

У структурі HOME залишаються декілька простих концептів, що формували його у творах XVIII ст.: «сім'я», «будинок», «часовий вимір перебування вдома або за його межами», «подорожі», проте в XIX ст. структура концепту значно розширюється за рахунок нових образ-схем: «речі чи

події в домі», «повернення додому / покидання дому», «їжа в домі», «емоційна атмосфера / стосунки», «добробут», «праця», «навчання».

У романах XIX ст. відстежується певна еволюція концепту НОМЕ, яка відбувається, «коли область, сфера, що концептуалізується, важлива для мовної спільноти, і якщо виникає необхідність дрібно й диференційовано позначити відтінки концепту» [3, с. 143].

Подальші зміни в структурі культурного концепту НОМЕ спостерігаємо й у творах XX ст. У Британії на початку XX ст. панують соціалістичні настрої з вірою в справедливіше суспільство. Домінує утопічна література, у якій ідеться про неминучий прогрес людства в науці й техніці й змальовуються ідеальні уявні суспільства. Через економічний занепад у 30-ті роки та, як результат, загрозу тоталітаризму з боку фашистів і комунізму Англія перебуває в ареолі страхів, а масова культура піддається маніпулюванню з політичних і комерційних причин. Після Другої світової війни консерватори програють на виборах і лейбористи запроваджують політику відповідальності уряду за соціальну й фінансову безпеку країни. Середина століття характеризується посиленням американського впливу та швидким зростанням консюмеризму. Традиційні цінності відходять на другий план, і розвивається поблажливе гедоністичне космополітичне суспільство. Усі згадані вище факти та інші обставини розвитку англосаксонської спільноти відображені в культурному концепті НОМЕ [2].

У структурі НОМЕ одні прості концепти зникають, а на їхньому місці постають нові. Інволюція простих концептів відбувається, коли та чи інша сфера дійсності виходить із кола найважливішого щоденного буття людини. Так неактуальними виявилися «хатні справи», «домівка як місце, про яке пам'ятають», і «батьківщина», що характерні для творів XVIII ст.; «емоції», «спілкування між членами сім'ї» та «добробут», що поставали в XIX ст.; «речі чи події в домі» й «повернення додому / покидання дому», що актуалізувались у XVIII–XX ст.

Спільними для трьох століть образами-схемами та базовими концептами в структурі НОМЕ є «сім'я», «помешкання», «подорож», «час».

Три інші прості концепти не втрачають актуальності впродовж двох століть (XIX–XX): «праця», «навчання», «їжа».

Тільки у XX ст. концепт НОМЕ розкривається через такі прості концепти: «урбаністичні об'єкти», «явища, пов'язані з життєдіяльністю людей», «природні явища», «люди», «здоров'я», «притулок для самотніх людей» (nursing home).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Культурний концепт НОМЕ характеризується складною структурою, утвореною низкою простих образів-схем та базовими концептами, і підвладний еволюції, що полягає в смисловому розширенні завдяки збільшенню простих структуроутворювальних концептів, та інволюції, що проявляється як смислове стискання, коли певні прості концепти слабо виражені або взагалі втрачають свою актуальність у творах того чи іншого століття. Динаміка концепту НОМЕ відбувається як перенесення й розширення характеристик одного простого концепту в новий, при цьому первинний простий концепт розгалужується на декілька нових, що набувають додаткового уточнювального смислу. Інволюція концепту НОМЕ відбувається як розчинення низки простих образів-схем у мережі концептуальних зв'язків, коли відбуваються зміни в авторські рефлексії досліджуваного явища дійсності, коли певні образи чи образні характеристики стають неактуальними.

Перспективу подальших розвідок убачаємо в порівняльному аналізі, структуруванні та вербалізації культурних концептів у текстах різних етнокультурних спільнот.

Джерела та література

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 368 с.
2. Єсипенко Н. Г. Вербальний профіль і концептуальна структура англосаксонських культурних концептів: когнітивно-квантитативний підхід : монографія / Н. Г. Єсипенко. – Чернівці : Золоті литаври, 2012. – 320 с.
3. Карасик В. И. Языковые ключи / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2009. – 406 с.
4. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование / Дж. Лакофф // Язык и интеллект / [под ред. В. В. Петрова ; пер. с англ. В. И. Герасимова и В. П. Нерознака]. – М. : Прогресс, 1995. – С. 143–184.
5. Телия В. Н. Лингвокультурология – ключ к новой реальности феномена воспроизводимости нескольких образований / В. Н. Телия, А. В. Дорошенко // Язык. Культура. Общение : сб. науч. тр. в честь юбилея заслуженного проф. МГУ им. М. В. Ломоносова С. Г. Тер-Минасовой. – М. : Гнозис, 2008. – С. 207–219.

6. Цветкова М. В. Английское / М. В. Цветкова // Межкультурная коммуникация : учеб. пособие. – Н. Новгород : Деком, 2001. – С.158–184.
7. Lakoff G. Women, fire and dangerous things: what categories reveal about the mind / G. Lakoff. – Chicago : University of Chicago, 1990. – 642 p.
8. Fielding H. The History of Tom Johes, a Foundling [Electronic resource] / Henry Fielding. – Mode of access : <http://fielding.thefreelibrary.com/The-History-of-Tom-Jones-a-Foundling>
9. Radcliffe A. The Mysteries of Udolpho [Electronic resopurce] / Ann Radcliffe. – Mode of access : <http://www.gutenberg.org/files/3268/3268-h/3268-h.htm>

Есипенко Надежда. Структура и эволюция лингвокультурного концепта. В статье разграничиваются понятия культурного и лингвокультурного концепта по принципу их объективации невербальными и вербальными средствами. Признак культурных концептов состоит в их объективации разного вида невербальными знаками и в возможности вторичной объективации вербальными знаками. В результате культурные концепты превращаются в лингвокультурные. Изучается структура вербализованного в художественном произведении культурного концепта способом выявления простых образов-схем и базовых концептов, которые лежат в основании сложного концептуального образования НОМЕ. Выявленная специфика формирования сложного культурного концепта НОМЕ свидетельствует о его структурной организации, определяет семантическую композитивность простых концептов, которые существуют и функционируют в пределах единого концепта НОМЕ и выступают инструментами построения его структуры. Динамика концепта НОМЕ происходит как перенесение и расширение характеристик одного простого концепта на новый, при этом первичный простой концепт расщепляется на несколько новых, которые получают дополнительный уточняющий смысл. Эволюция и инволюция культурного концепта определяются во временном срезе XVIII–XX вв.

Ключевые слова: культурный концепт, лингвокультурный концепт, образ-схема, базовый концепт, концептуальная структура, эволюция, инволюция.

Yesypenko Nadiya. Structure and Evolution of the Lingual Cultural Concept. In the article notions of a cultural concept and a lingual cultural concept have been differentiated. The differentiation of a cultural and lingual cultural concepts is carried out on the principle of the concept embodiment with the help of non-verbal and verbal means. The peculiarity of cultural concepts is revealed in their embodiment by different kinds of non-verbal signs and the consequent secondary embodiment by verbal signs. As the result cultural concepts turn into lingual cultural ones. A structure of the cultural concept verbalized in the text of fiction has been studied through singling out simple image-schemas and primary concepts which form the basis of a complex conceptual entity HOME. A specific formation of the complex concept HOME proves its complicated structural organization, defines semantic composition of simple concepts lying in the basis of the concept HOME and being its structural components at the same time. Dynamics of the concept HOME is expressed in carrying over and extending cognitive characteristics of one simple concepts into another simple concept. In such a way the initial simple concept splits into several new ones that receive an additional specifying meaning. Evolution and involution of the cultural concept under study have been traced in the texts of the XVIII–XX centuries.

Key words: cultural concept, lingual cultural concept, image, primary concept, conceptual structure, evolution, involution.

Стаття надійшла до редколегії
14.01.2015 р.

УДК 81-115'44*362

Анатолій Загнітко

Теорія граматизації: категорійно-рівневий простір

Схарактеризовано основні поняття теорії граматизації та встановлено визначальні напрями еволюції лінгвістичних поглядів на граматизацію, витлумачено диференційні ознаки категорійно-рівневої граматизації з простеженням закономірностей початкової (← часткової), напівповної та повної граматизації. З'ясовано тенденції реалізації граматизації на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях, водночас наголошено на тому, що в граматизації чітко виявлюваними є функційність (позиційна → лінійна → синтагмальна), еквівалентність, аналоговість, цілісність того чи того утворення. Основними ступенями граматизації є: 1) часткова